

Weronika Krzemiń

Muzeum Niepodległości w Warszawie

ORCID: 0000-0002-8325-0288

Piotr Maroński

Muzeum Niepodległości w Warszawie

ORCID: 0000-0002-8983-1796

**Pamięć o Powstaniu Styczniowym w zabytkach
ze zbiorów Muzeum Niepodległości w Warszawie**

Wystawa czasowa pt. „Pamięć o Powstaniu Styczniowym w źródłach pisanych i zabytkach ze zbiorów Muzeum Niepodległości w Warszawie” zaprezentowana została w Galerii Plakatu w Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej. Na ekspozycji zostały ukazane różne formy kultywowania pamięci o tym historycznym wydarzeniu, a przede wszystkim o ludziach biorących w nim udział, którzy często oddali swoje życie za niepodległość Polski. Wśród zabytkowych obiektów zaprezentowano biżuterię patriotyczną, pamiątkowe medale, druki okolicznościowe, a także unikatowe pamiątki po więźniach Cytadeli Warszawskiej, do tej pory przechowywane w magazynach muzealnych i rzadko eksponowane. Przeważająca część zbiorów, dotycząca upamiętnienia Powstania Styczniowego, dostępna jest dla zwiedzających na ekspozycjach stałych w Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej oraz w głównej siedzibie Muzeum Niepodległości w Warszawie – w Pałacu Przebendowskich / Radziwiłłów. Aby nie pozbawiać wystaw stałych tych ważnych eksponatów, wykorzystano wielkoformatowe wydruki, zawierające ich wizerunki w powiększeniu i opatrzone tekstami merytorycznymi. W tym celu wykorzystano plansze z wystawy czasowej pt. „Powstanie Styczniowe. Wydarzenie, które ukształtowało

kanon symboliki patriotycznej. Bizuteria patriotyczna w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie”¹. Dodatkowo przygotowano kilka tekstów kuratorskich, mających na celu zasygnalizowanie najważniejszych aspektów dotyczących pamięci o uczestnikach Powstania Styczniowego.

Żałoba narodowa

Pierwszą część wystawy stanowi zbiór biżuterii patriotycznej i innych pamiątek z 2. połowy XIX wieku, wśród których znalazły się obiekty związane z manifestacjami warszawskimi, które miały miejsce 25 i 27 lutego oraz 8 kwietnia 1861 roku. Zaprezentowano krzyż pamiątkowy oraz medaliki wybite dla uczczenia pamięci Pięciu Poległych, które dekorowano symbolami religijno-patriotycznymi: koroną cierniową, gałęzią palmową i orłem w koronie. Wykorzystywana symbolika kojarzyła ze sobą mękę Chrystusa na krzyżu z prześladowaniami i zniewoleniem, jakie spotkały Polskę ze strony zaborców.

Na wystawie wyeksponowano również dwa unikatowe obiekty wykonane przez więźniów X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej. Pierwszym z nich jest krucyfiks ulepiony z czarnego chleba i osadzony na drewnianej podstawie od lichtarza². Wykonany został w więzieniu przez Adama Majewskiego, komisarza Rządu Narodowego w Powstaniu Styczniowym.

Drugim niezwykle interesującym zabytkiem jest bransoletka z chleba wykonana przez Eustachego Czarnowskiego Majewskiego³. Składa się z 28 różnej wielkości zdobionych paciorków nawleczonych na sznurek i połączonych dwoma ogniwkami. Na nich umieszczono dedykację o treści: „Pamiętka Cierpień 186[4]

¹ Wystawa prezentowana w Galerii W-Z od 25 stycznia do 18 lutego 2021 r. Wydany został również katalog wcześniejszej wystawy pt. „Polska biżuteria patriotyczna”, eksponowanej w Muzeum Niepodległości w Warszawie od maja do sierpnia 2011 r.

² Krucyfiks z chleba, Adama Majewski, Warszawa, 1864, chleb, drewno, lepienie, wys. 29,5 cm, nr inw. E16768.

³ Bransoletka z chleba, Eustachy Czarnowski Majewski, Warszawa, po 1863–1864, chleb, sznurek, dł. 25 cm, nr inw. E7218.

w Więzieniu Cytadeli. Dla mojej córki Izabelli” oraz „Pamiętka dla mojej córki Izabelli”. Bransoletka zdobiona jest symbolami wiary, nadziei i miłości.

Udział kobiet w Powstaniu Styczniowym

„Ciche bohaterki” to określenie, którego użyła Maria Bruchnalska w swoim opracowaniu na temat udziału kobiet w Powstaniu Styczniowym, wydanym w 1933 roku. We wstępie do swojej książki napisała:

Wiele piór opracowywało dzieje 1863 r. i znaczny jest dorobek pamiętników, skreślonych przez uczestników tej walki o wolność. Mało w nich jednak bezstronności, a jeszcze mniej uwzględniania udziału w tych zmaganiach, podjętych przez kobietę polską. W zapiskach powstańczych czyta się wprawdzie tu i ówdzie rzuczone jakby mimochodem słowa uznania lub zgryźliwej krytyki, z podobnych jednak uwag nie ma się zgoła wyobrażenia i całokształtu o akcji niewiast naszych⁴.

Maria Bruchnalska do udziału w Powstaniu Styczniowym zalicza różne formy aktywności, jakie podejmowały Polki: walkę z bronią w rękę, służbę kurierską, udział w demonstracjach patriotycznych, tworzenie i współuczestnictwo w wielu komitetach organizujących pomoc finansową i medyczną dla powstańców i ich rodzin, sprawowanie opieki nad więźniami politycznymi, a także ostentacyjne noszenie oznak „żałoby narodowej” czy agitację polityczną poprzez wywieranie presji społecznej, szczególnie na mężczyzn, którzy nie przyłączyli się do powstania. Aktywną działalnością na rzecz Powstania Styczniowego wykazały się również pielęgniarki oraz zakonnice. Warto pamiętać, że kobiety za udzielanie pomocy powstańcom były więzione i skazywane na katorgę i zsyłkę na Sybir. Niektóre z nich były przetrzymywane w więzieniu w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. Na wystawie zaprezentowano sylwetki wybranych kobiet, które uczestniczyły w Powstaniu Styczniowym – były to:

⁴ Maria Bruchnalska, *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym (Materjały)*, t. 1, Wydawnictwo św. Michała Archaniola, Miejsce Piastowe 1933, s. 3.

Henryka Pustowojtówna⁵, Maria Piotrowiczowa (z Rogalińskich)⁶, Jadwiga Prendowska (z Wojciechowskich)⁷ oraz Wanda Umińska (z Wolskich)⁸.

Weterani 1863

Kilka lat po upadku Powstania Styczniowego zaczęto zakładać stowarzyszenia pomocy dla jego weteranów. We Lwowie w 1888 roku powstało Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Uczestników Powstania. Pięć lat później w Krakowie utworzono Przytulisko Uczestników Powstania z roku 1863/1864. Następnie w Poznaniu w 1913 roku powstało Towarzystwo Opieki nad Weteranami. W Warszawie istniało Schronisko Weteranów na Pradze. Zakładano też świetlice, w których weterani mogli spotykać się i spędzać wspólnie czas. Prężnie działało Towarzystwo Przyjaciół Weteranów 1863 r., zbierając fundusze zapomogowe, zarówno dla weteranów jak i wdów po powstańcach, które wydawało w tym celu pocztówki i różnego rodzaju publikacje m.in. tekę plansz Artura Grottgera, *Rocznik Weteranów 1863*. Wydawnictwa te często były opatrzone opisami, które wprost mówiły o bardzo trudnej sytuacji finansowej wdów i weteranów 1863, licząc tym samym na pomoc rodaków⁹.

Weterani Powstania Styczniowego w okresie II Rzeczypospolitej Polskiej stanowili dla ówczesnego społeczeństwa żywe pomniki historii. Józef Piłsudski poczynił wiele starań, aby upamiętnić poświęcenie

⁵ Ibidem, s. 222–236.

⁶ Ibidem, s. 236–241.

⁷ Jadwiga Prendowska, *Moje wspomnienia*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1962.

⁸ Jolanta Załęczny, *Wanda Umińska (1841–1926). Biografia aktywistki, patriotki, strażniczki sumień*, [w:] eadem, *Biografie godne pamięci*, Wydawnictwo Muzeum Niepodległości w Warszawie, Warszawa 2020, s. 195–211; Emil Noiński, *Aktywność społeczna Wandy z Wolskich Umińskiej (1841–1926) w świetle jej wspomnień i zapisków pamiętnikarskich*, [w:] *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX w. Stan badań i perspektywy*, pod red. M. Dajnowicz i A. Miodowskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2020, s. 73–91.

⁹ Więcej na ten temat: Anna Myślińska, *Wydawnictwa legionowe związane z powstaniem styczniowym*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2013, z. 31, s. 81–91.

powstańców z okresu 1863–1864 i zapewnić im godny byt w niepodległym państwie¹⁰. W 1919 roku Sejm Ustawodawczy przyznał zarejestrowanym weteranom emerytury i prawo do noszenia munduru. W tym samym roku wszystkim weteranom nadano stopień oficerski. Pierwszy wzór munduru z 1920 roku miał krój czamary, dwa lat później zmieniono go na surdut¹¹. Mundur wykonany był z granatowego sukna. Nakryciem głowy weteranów były rogatywki z charakterystycznym orzełkiem z literą „W” na piersi oraz datą „1863” na tarczy. Weterani brali udział w obchodach większości świąt państwowych i wydarzeniach o charakterze patriotycznym w okresie II RP. Zgodnie z rozkazami Józefa Piłsudskiego żyjącym weteranom Powstania Styczniowego nadano Krzyż Niepodległości z Mieczami. W 1933 roku odbył się również uroczysty pochód pod krzyż Traugutta, gdzie uhonorowano w ten sam sposób poległych i zmarłych powstańców.

Wśród prezentowanych zabytków na wystawie, w części poświęconej weteranom, na szczególną uwagę zasługuje pamiątkowy krzyż ustanowiony przez Komitet Obywatelski Obchodu 70-lecia Powstania Styczniowego w Warszawie¹². Nadawany był przez Kapitułę na wniosek miejscowych ogniw Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Uczestników Powstania 1863/64 i Komitetu Obywatelskiego 70-lecia Powstania Styczniowego. Łącznie nadano 258 odznak żyjącym weteranom powstania 1863 roku. Noszony był na gładkiej ciemnoczerwonej wstążce na lewej piersi po orderach i odznaczeniach państwowych. Każdy krzyż posiadał swój wygrawerowany numer na rewersie. Awers zdobiony był godłem z herbami Polski, Litwy i Rusi utrzymanym w stylu modernistycznym. Projekt Józefa Ryszkiewicza-Świrysza nawiązywał w sposób nowoczesny do pieczęci Rządu Narodowego z okresu Powstania Styczniowego.

¹⁰ Więcej na ten temat: Beata Michalec, *Świadomość wspólnoty narodowej. Pamięć o Powstaniu Styczniowym w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Powstanie Styczniowe. Kraj i Litwa pogrążyły się w żałobie narodowej*, pod red. B. Michalec i T. Skoczka, Wydawnictwo Muzeum Niepodległości w Warszawie, Warszawa 2022, s. 11–24.

¹¹ Tomasz Zawistowski, *Orły weteranów Powstania Styczniowego*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/niepodleglosc/39394,Orly-weteranow-Powstania-Styczniowego.html> [dostęp: 09.02.2023].

¹² Krzyż Pamiątkowy 70-lecia Powstania Styczniowego, Józef Świrysz-Ryszkiewicz (projekt), Warszawa, 1933, metal, srebro, emalia, odlew, 11 x 4,2 cm, nr inw. DepS. 587 (depozyt osoby prywatnej).

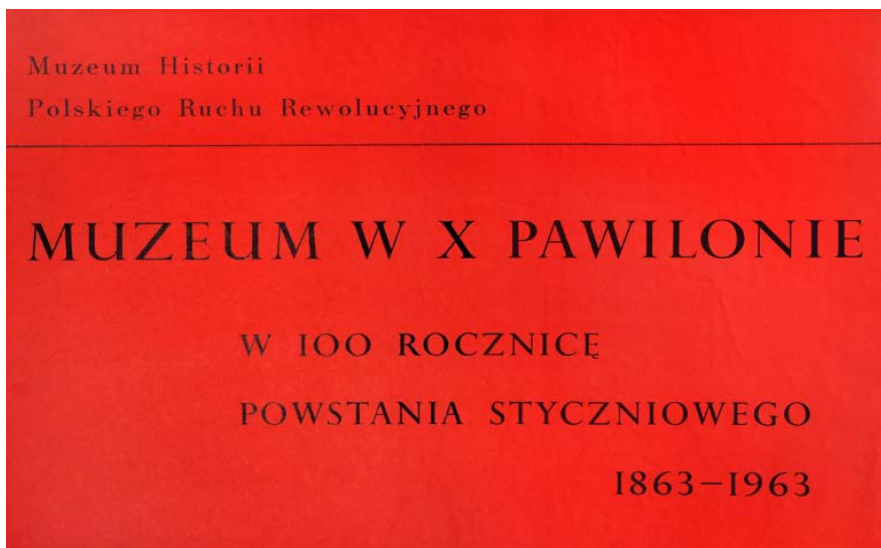
Muzeum w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej

Józef Piłsudski w 1919 roku wystosował polecenie stworzenia w X Pawilonie archiwum wojskowo-historycznego, muzeum oraz sal odczytowych i wykładowych¹³. W wyniku prac Komisji do Spraw Pamiątek Narodowych w Cytadeli Warszawskiej już w 1920 roku można było, po uzyskaniu przepustki, zwiedzać wschodnie skrzydło X Pawilonu z celami Józefa Piłsudskiego i Romualda Traugutta. W budynku mieścił się użytkowany nadal areszt wojskowy oraz mieszkania dla oficerów i podoficerów. W latach 30. XX wieku kilkakrotnie z inicjatywą stworzenia muzeum w X Pawilonie występowało Stowarzyszenie Byłych Więźniów Politycznych,

¹³ Jerzy Wągradzki, *Józef Piłsudski w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej*, „Niepodległość i Pamięć” 1994, r. 1, nr 1, s. 36.

jednak ze względu na konflikt polityczny między obozem piłsudczyków a działaczami wywodzącymi się z PPS, placówka muzealna nie powstała.

Po zakończeniu II wojny światowej X Pawilonem Cytadeli Warszawskiej nadal dysponowało wojsko. W latach 50. XX wieku snuto plany o utworzeniu Muzeum Rewolucji, którego X Pawilon stanowiłby jedynie aneks¹⁴. W 1950 roku przebudowano Bramę Straceń, nadając jej charakteru mauzoleum, poprzez dodanie zaokrąglonego muru, tablic memoratywnych oraz monumentalnego znicza. Po śmierci Bolesława Bieruta KC PZPR ogłosiło zamiar przeniesienia prochów najważniejszych działaczy ruchu robotniczego na stoki Cytadeli. Jednocześnie trwały starania o przejęcie X Pawilonu przez Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego w Warszawie, które wspierał Zakład Historii Partii przy KC PZPR. Budynek oficjalnie został przekazany przez wojsko MHPRR w 1962 roku i od razu przystąpiono do prac rekonstrukcyjnych i konserwatorskich, poprzedzonych szeroko zakrojonymi kwerendami archiwalnymi¹⁵.

¹⁴ Idem, *Jubileusz Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej*, „Niepodległość i Pamięć” 1995, r. 2, nr 1, s. 232.

¹⁵ Więcej na ten temat: Stefan Król, *Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej*, „Muzea Walki. Rocznik Muzeów Historii Walk Rewolucyjnych i Narodowo-Wyzwoleńczych” 1968, r. 1, s. 75–87.

W dniu 22 stycznia 1963 roku, w 100. rocznicę wybuchu Powstania Styczniowego, otwarto Muzeum w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej – oddział Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego w Warszawie¹⁶. Otwarcie nowego muzeum było związane z przygotowaniem do obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego¹⁷. We wschodnim skrzydle przygotowano dla zwiedzających dwie wystawy: „Powstanie Styczniowe 1863 roku” oraz „Początki ruchu socjalistycznego na ziemiach polskich – Wielki Proletariat”. W uroczystym otwarciu pierwszej ekspozycji uczestniczyli przedstawiciele najwyższych władz państwowych i partyjnych z I sekretarzem KC PZPR Władysławem Gomułką na czele. We wstępie do wspólnego katalogu dwóch wystaw wymieniono obok siebie uczestników Powstania Listopadowego, Wiosny Ludów, Powstania Styczniowego, członków Wielkiego Proletariatu, SDKPiL i PPS oraz „wybitnych działaczy rosyjskiego i międzynarodowego ruchu robotniczego, którzy wspólnie z Polakami walczyli pod hasłem »Za naszą i waszą wolność«”. Głównym celem nowego Muzeum było kreowanie fałszywej narracji o sojuszu narodu rosyjskiego i polskiego w walce przeciw caratowi. W 1969 roku budynek został w pełni zrekonstruowany i dostosowany do prezentowania ekspozycji stałej, obejmującej okres walk „o niepodległość i socjalizm” w latach 1830–1925. Władze PRL chciały widzieć Cytadelę Warszawską przede wszystkim jako miejsce cierpień bojowników o socjalizm i działaczy ruchu robotniczego. X Pawilon spełniał funkcję ideologiczno-dydaktyczną i cieszył się dużą popularnością wśród zwiedzających.

13 pamiątek ze zbiorów Biblioteki Muzeum Niepodległości w Warszawie

Ekspozycja 13 pamiątek ze zbiorów Biblioteki Muzeum Niepodległości to autorski wybór spośród ponad 70 relacji dotyczących

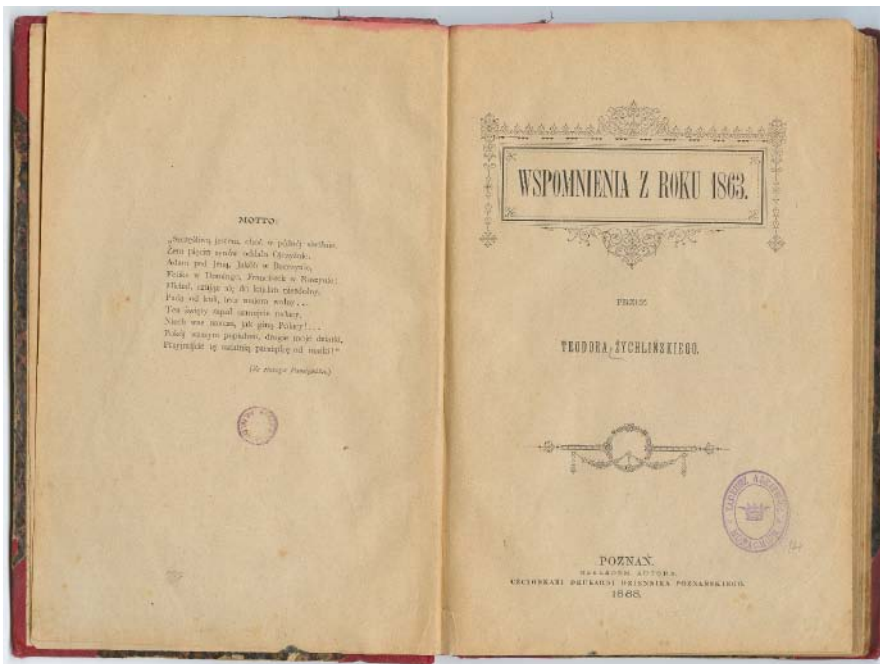
¹⁶ Ilustracja na poprzedniej stronie: Plakat promujący otwarcie Muzeum w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej w 100. rocznicę Powstania Styczniowego, autor nieznan, ChZG, Warszawa, 1963, papier naklejony na płótno, offset, 68 x 98 cm, nr inw. Pl.611/1.

¹⁷ Ewa Rzeczowska, *W setną rocznicę. Obraz Powstania Styczniowego w wybranych peerelowskich tytułach prasowych*, „Teki Komisji Historycznej” 2013, t. 10, s. 117–135.

intersującego nas wydarzenia. Nie było łatwo wyselekcjonować ich na potrzeby tej wystawy, przyjęliśmy jednak zasadę, według której dokonywaliśmy wyboru. Pamiętniki owe znajdują się z zbiorach specjalnych (cimelia) Biblioteki muzealnej. Prezentowane publikacje mają różną objętość i zawartość, a wydania pochodzą z końca XIX i początku XX wieku. W większości są to relacje przedstawiające zmagania z Moskalami, lecz nie brak w nich refleksji dotyczących historii społecznej czy politycznej. Bohaterowie naszych dzienników byli w większości naoczniymi świadkami lub uczestnikami opisywanych przez siebie wydarzeń. Nie brak w nich jednak osobistych spostrzeżeń i krytyki postaw innych im współczesnych osób. Nie ukrywamy, że najpewniej owe teksty są już badaczom epoki znane. Wyeksponowanie tych pamiętników to zaznaczenie obecności tego typu literatury i zachęta do zapoznania się z nią. Prawie wszystkie omawiane relacje były wznawiane lub są obecne w bibliotekach cyfrowych. Zachęcamy jednak do sięgnięcia i przestudiowania wczesnych wydań. Nie wszystkie doczekały się osobnego krytycznego omówienia i jak się zdaje, każdy nadaje się do odrębnego opracowania naukowego. Warto się również pokusić o ich zestawienie i porównanie na różnych polach naukowych. Należy też sprawdzić je pod względem edytorskim. Podczas ekspozycji wystawienniczej prezentujemy poniższe wydania, będące w różnym stanie zachowania:

- Ignacy Aramowicz, *Marzenia. Pamiętnik o ruchu partyzantkim w województwie grodzieńskim, w 1863–1864 r.*, Drukarnia Ojczyzny, Bendlikon 1865.
- Feliks Borkowski, *Przeżycia i wspomnienia uczestnika powstania polskiego z 1863–4 roku*, Nakł. Autora, Kraków 1904.
- Władysław Bentkowski, *Notatki osobiste Władysława Bentkowskiego z roku 1863 (z trzema mapkami i życiorysem autora)*, Centralne Biuro Wydawnictw N.K.N., Kraków 1916.
- Jan Ignacy Drygas, *Wspomnienia chłopa-powstańca*, oprac. Piotr Justyn Sokulski, Kraków 1913.
- Franciszek E. von Erlach, *Partyzantka w Polsce w r. 1863 w świetle własnych obserwacji, zebranych na teatrze walki od marca do sierpnia 1863 r.*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1919.
- Seweryn Gąsecki, *Pamiętniki Seweryna Gąseckiego powstańca w roku 1863/64*, Nakł. W. Simona, Poznań 1895.

- Zygmunt Napoleon Krzywda, *Wspomnienia obozowe z r. 1863–1864*, Nakładem Autora, Lwów 1883.
- Michaił Murawiew, *Pamiętniki hr. Michaiła Mikołajewicza Murawiewa „Wieszatela” 1863–1865*, wydanie drugie, Spółka Wydawnicza Polska, Kraków 1899.
- Walery Przyborowski, *Wspomnienia ułana z 1863 roku*, oprac. Zygmunt Lucjan Sulima, Tyg. Wielkopolski, Poznań 1874.
- Marcin Rembacz, *Z biegu życia kilka wspomnień dla pamięci młodszego pokolenia*, Nakładem autora, Kraków 1916.
- Roman Rogiński, *Z pamiętnika Romana 1859–1863*, Nakład i Druk W.I. Anczyca i Spółki, Kraków 1898.
- Paweł Zakrzewski Wyskota, *Pamiętnik Wielkopolskiego Powstania z 1863 roku*, Czcionkami Drukarni Dziennika Poznańskiego, Poznań 1934.
- Teodor Żychliński, *Wspomnienia z roku 1863*, Poznań 1888.

Na wystawie uwzględniono wiele aspektów upamiętnienia Powstania Styczniowego – wydarzenia historycznego, jak i jego uczestników – powstańców i weteranów. Temat jest niezwykle szeroki, dlatego

na tak małej przestrzeni wystawienniczej kuratorzy zasygnalizowali zwiedzającym pewne wątki z nadzieją, że zachęcą tym samym do samodzielnego zgłębienia tego zagadnienia.

Muzeum Niepodległości w Warszawie zachęca również badaczy, naukowców i specjalistów, zajmujących się okresem Powstania Styczniowego, do odwiedzenia Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, gdzie można przeprowadzić kwerendy naukowe w Dziale Zbiorów, a także skorzystać z bogatego księgozbioru Biblioteki.

Weronika Krzemiń, Piotr Maroński